

TANRI VE ZAMAN KAVRAMLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Gülseren GÜLDESTE*

ÖZ

Bu çalışmada insanın tarihin neredeyse tüm dönemlerinde zihnini kurcalamış ve kurcalamaya da devam etmekte olan “zaman” ve “Tanrı” kavramları incelenmiş, analiz edilmiş, farklı din ve kültürlerin bu kavramlara ilişkin anlamlandırmalarına değinilmiştir. Felsefe tarihinde zaman kavramına ilişkin görüşlere yer verilmesinin ardından teizmin mahiyeti varlığından ayrı düşünölemeyen Tanrı anlayışı sıfatları yoluyla açıklanmaya çalışılmıştır. Tanrının neliğı hakkında konuşmak onun zamanla ilişkisi hakkında da konuşmaktır. Bu noktada “Tanrı” kavramı ile hangi uluhiyet anlayışının tasavvur ettiğı Tanrıdan bahsettiğimizi netleştirmek adına deizm, panteizm, panenteizm gibi çeşitli inanışların tanrı tasavvuruna dair genel bir tablo sunulmuştur. Tanrı ve zaman kavramları arasındaki ilişki sorgulanmış, Tanrı’nın zamansal, zaman dışı ve tüm zamanlarda olduğuna dair görüşler gerekçeleri ile açıklanmış ve bu görüşlere getirilen eleştirilere/karşı argümanlara yer verilmiştir. Epistemolojik olarak sahip olduğumuz zaman ve Tanrı kavramlarının ontolojik olarak farklı olabileceğı unutulmamalıdır. Tanrı’yı anlamlandırabilmek için ihtiyaç duyduğumuz kavramların en önemlilerinden biri olan “zaman” ın neliğı kendi başına oldukça karmaşıktır. Zaman bizim algıladığımız gibi geçmiş, şimdi ve gelecekte mi oluşmaktadır yoksa döngüsel midir? Çalışma sonunda Tanrı’nın “her şeyi bilen” sıfatının kullanımı eleştirilmiş, bu sıfatın yerine her şeyi “doğrudan” bilen olarak anılması gerektiğinin altı çizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zaman, Tanrı, Tanrı’nın Sıfatları, Zamansallık, Zaman dışılık.

---

*Öğr. Gör., Ufuk Üniversitesi Yabancı Diller ve Kùltürler Bölümü, gulseren.guldeste@ufuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7922-5928

Makale Gönderim Tarihi: 05.08.2021

Makale Kabul Tarihi: 22.06.2022

AN OVERVIEW ON THE CONCEPTS OF “GOD”AND “TIME”

ABSTRACT

The concepts “time” and “God” on which humanbeings have thought hard throughout the history were examined and the interpretations of different religions and cultures concerning these concepts were touched briefly within the scope of this study. The term “God”, whose nature can not be thought apart from His existence, was explained with the help of divine attributes subsequent to the views regarding to the concept “time” in the history of philosophy. . Questioning the nature of “God” is questioning His relation with the concept “time”, as well. At this point, different imaginations regarding the concept God (deism, pantheism, panentheism) were mentioned so as to clarify what exactly we were talking about. The relation between God and time was questioned, the views concerning whether God is temporal, atemporal or omnitemporal were explained with their justifications and counter arguments. The thoughts that we have epistemologically may be totally different ontologically. “Time” is just one of the complicated concepts which must be analyzed in order to make sense of God. Is time linear as we perceive or circular? This is really a tough question to answer. At the end of the study, it was highlighted that God had better be called as “all knowing in a direct way” instead of “all-knowing” because of the fact that the way He knows is totally different from our way of knowledge.

Keywords: Time, God, God’s Attributes, Temporality, Atemporality.

1. GİRİŞ

Bir kavramı anlamlandırabilmenin en iyi yolu onu birkaç cümle ile tanımlamaktan kaçınmaktır. Yapılan her bir tanım o kavramı sınırlandırır. Özellikle “zaman” ve “Tanrı” gibi sınır tanımaz kavramlar söz konusu olduğunda konuşmak, tartışmak oldukça zor bir iştir. Bu yüzden, Tanrı ve zaman ilişkisi hakkındaki görüşlerden bahsetmeden önce bahsedilen kavramlar ve bu kavramların tarih boyunca nasıl yorumlandığına ilişkin bilgi verilecek ardından zaman ve Tanrı kavramları birbirleri ile ilişkilendirilerek tartışılacaktır.

1.1. Zaman Kavramı Üzerine

Dolaylı yollardan deneyimlenen “zaman”ın neliği tarih boyunca üzerinde epeyce düşünülmüş, tartışılmış bir konudur. Başta Augustinus ve Kant olmak üzere bazı düşünürler onu bir “zihin” problemi olarak ele alırken bazıları zamana bir “varlık” problemi olarak yaklaşmıştır. Felsefe tarihinde zaman kavramının özellikle ayrı bir yerinin olmasının sebebi zaman üzerinden kavranılabilecek diğer kavramları anlamak için zamanın ne olduğu hakkında birtakım fikirlere sahip olunması gerekliliğidir. Aristoteles’in zamana ilişkin şu sözleri düşündürücüdür: “Ya hepten var olmadığı ya da kaygan, ele avuca gelmez bir şey olduğu şunlardan çıkartılabilir: zamanın bir parçası var olmuştur, /artık/ yoktur; öteki parçası ise olacaktır; henüz yoktur. Hem sınırsız zaman hem de ele alınan her zaman bu parçalardan bileşiktir. Ne ki var olmayanlardan bileşik bir şeyin varlıktan pay almasının olanaksız olduğu görülse gerek.” (Aristoteles, Augustinus, Heidegger, 1996, s. 11). Geçmişten bugüne zaman hakkında sorulan temel soruların başında zamanın “nesnel (fiziksel)” mi “öznel (zihinsel)” mi “mutlak” mı “ilişkisel” mi “izafi” mi “kipli ve dinamik” mi yoksa “kipsiz ve statik” mi olduğu gelmektedir.

Aristoteles, zamanı hareket ile birlikte ele almış, hareketin zamanın öncüsü olduğunu söylemiştir. Ona göre zaman değişimden, devinimden ayrı değildir ama devinim de değildir. Newton fiziği döneminde kabul edilen ve Locke, Descartes gibi düşünürler tarafından desteklenen “mutlak zaman anlayışı” ile Aristoteles’in hareketi öncüleyen teorisi reddedilmiş, zamanın öncül bir kavram olduğu iddia edilmiştir. Mutlak zaman, içinde cereyan eden olaylardan bağımsız, ontolojik bir gerçeklik olan, ilişkisel zamanın aksine hareket gibi dışsal varlıklarla var olmayan zamandır. Yani mutlak zaman anlayışına göre zaman, zihinlerimizden ve fiziksel olaylardan bağımsız kendi başına bir varlıktır. Einstein’ın “İzafiyet Teorisi” ile Aristoteles ve Newton fiziğinin zaman ve hareketin birbirlerinden önce ya da sonra var olduğuna ilişkin zaman anlayışları yerini birlikte oldukları yeni bir fizik sistemine bırakmıştır. İzafiyet teorisi ile zamanın mutlak olduğu fikri geçmişte kalmış, varlıktan varlığa göre değişebileceği fikri Heidegger, bilinçten bilince değişebileceği fikri Husserl tarafından desteklenmiştir. McTaggart, öne sürdüğü “Zamanın Gerçek dışılığı” (The Unreality of Time) argümanı ile zamanın A serisi ve B serisi adını verdiği iki zaman teorisini kendi “gerçeklik” ve “değişim” kavramları ile irdelenmiş ve zamanın gerçek dışı olduğuna dair savını ortaya koymuştur. Zamanın A serisine göre zaman kipli (geçmiş, şimdi, gelecek zaman) ve dinamik iken B serisine göre ise kipsiz ve statiktir. A serisinde bahsedilen zaman çizgisel iken B serisi ile zamanın döngüsel olduğu anlatılır. A serisinde “geçmiş, şimdi ve gelecek”in varlığından söz edilirken B serisinde “öncelik ve sonralık” vardır. B serisini savunanlar geçmiş, şimdi ve geleceğin muğlak olduğunu ve “geçmiş”in zamanla “şimdi”, “gelecek”in ise zaman içinde “şimdi” olduğunu söyler. İstanbul’un fethi her zaman Mısır piramitlerinin inşasından sonradır, bunun gerçekliği değişmez. Ama “İstanbul’un fethi bugündür” önermesi bir gün sonra bile doğruluğunu kaybedecektir. B teorisine göre ontolojik olarak bağımsız geçmiş, şimdi ve gelecekte bahsetmek mümkün değildir. Bu iki teoriyi karşılaştırmak zamanın çizgisel mi yoksa döngüsel mi olduğunu tartışmaktır. McTaggart’a göre “gerçek” var olandır. Bir şey var ise gerçekliğinden söz edilebilir. Gerçeklik tanımı ile A serisinin gerçek olamayacağını söyler.

Ona göre şu an var olmayan geçmiş ve geleceğin gerçekliklerinden söz edilemez. “Değişim” bir başlangıç ve son içerir. Başlangıç ve sonun olması ise zamanın kipli olduğu anlamına gelmektedir. Bir başlangıcın ve sonun olmadığı statik zaman teorisi ise bu yüzden ona göre gerçek dışıdır. McTaggart’ın argümanına gelen eleştiriler ters bir okuma ile her iki zaman teorisinin de kabul edilebilir olduğu ve zamanın analitik felsefe sınırları içerisinde bir gerçekliğin olmamasının onun gerçek olmadığı anlamına gelmediği şeklindedir. Zamanın gerçek dışılığı argümanına ters bir okumayla bakarsak, zamanın olması için “değişim” gerekli ise yani zamanın var olduğunu bir şeylerin değişmesi ile anlayabiliyorsak ve değişim bir başlangıç ve son olmadan mümkün değil ise, zamanın A serisi kabul edilebilir. Aynı şekilde “gerçek” sadece var olan ise B serisi ile anlatılan zaman gerçektir, B serisinde geçmiş ve gelecekte söz edemeyiz. Her şey şimdidedir. Argüman zamanı ontolojik olarak ispat etme çabası nedeniyle eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirilere göre zaman, değişim gibi öğelerle yani ilişkisel olarak vardır. Bu argümana getirilen bir başka eleştiri ise McTaggart’ın bu argümanı nedenini açıklamadan “nesnel zaman” anlayışı temelinde yapılandırmasıdır. Bu durumda zamanın öznel olduğunu savunan kimseler için bu argüman en başından reddedilmeye mahkûmdur. Öte yandan, argüman analitik felsefe ve zaman konusunda epistemolojik bir söylemdir ve bir saptamada bulunmuştur. (Oktav, Taslaman, 2017).

Zaman üzerine yapılan en temel ayırım nesnel-ölçülebilir bir gerçeklik olarak mı var olduğu yoksa insan zihni tarafından mı var edildiğidir. Zamanın zihin ile ortaya çıktığını savunan görüşe göre zamanı anlamının yolu zihindir. Zamanın saat, takvim olduğunu savunan görüş ise öncelik, sonralık ve değişimden bahseder. Bu görüşe göre zamanı doğrudan deneyimleyemsek de değişimi açığa çıkarmak mümkündür. Böyle bir ayırma gidilmeksizin zamanın hem ölçülebilir hem de zihin sayesinde algılanabilir olduğu söylenebilir. Salt fiziksel bir gerçeklik olsa bile bu durum, insan zihni tarafından işlenmeyeceği anlamına gelmez. Hareket ile kendini belli eden zaman, hareketin süresini ölçendir. Augustinus bu fikir ile Antik çağ düşünürlerinin hareketi zamana denkleyen sistemlerine karşı çıkmıştır. Ona göre hareket zamanın kendisi değildir. O, öznel bir zaman anlayışından bahsederek zamanı zihnimizde bıraktıkları ile açıklamaya çalışır.

McTaggart, bir şeyin gerçekliğinden söz edebilmek için şimdide var olması gerektiğini öne sürerken Augustinus için durum böyle değildir. Ona göre zaman ve zihin, an ve zaman gibi birbirlerini gerektirir. Zamanın algılanabilmesi onun gerçek olduğu anlamına gelmektedir. Geçmişin ve geleceğin var olmaması konusunda da McTaggart’tan farklı düşünmüştür. “Geçmiş” gelip geçmiş olsa da yaşanmış, deneyimlenmiştir. Bu noktada yaşanmışlıklara ilişkin bellekte kalanlardan bahsetmek mümkündür. “Gelecek” ise şu an var değildir ama ona dair ihtimal ve beklentiler vardır. Hava kararmaya başladığında henüz kararmamıştır ama kararmasına dair bir beklenti vardır. Geçmiş, şimdi ve gelecek zihnimizdedir. Geçmiş ve gelecek akmakta olan şimdinin ölçülmesi ile tahayyül edilebilir. Bu noktada şimdiki zaman geçmişte, şimdide ve gelecektedir.

Zamanı zihnin varlığı ile mümkün gören, kendi başına bir varlık olarak var olmadığını düşünen, öznel boyutundan bahseden bir başka isim ise Kant’tır. Kant’a (1993) göre zaman, tecrübeyi ve bu sayede hatırlamayı mümkün kılan, fenomenlerin a priori koşulu, bir iç duyumdur. Bir şeyleri hatırlamak deneyimlenmiş oldukları anlamına gelir ve deneyim hareketi, hareket ise zamanın varlığını gerektirir. Ona göre zaman zihnin bir yetisidir

Platon, zamanı hareketin kendisi olarak tanımlarken Aristoteles zamandan devinimin sayımı olarak söz eder. Ona göre, zamansız an ve an olmadan zaman olamaz. Zamanı kavranılabilir kılan anların sürekliliğidir ve bilincin varlığıdır. Zaman ve anı farklı kılan ise izledikleridir. Zaman geçen süreyi izlerken an nesneyi takip eder. A noktasından B noktasına gidecek bir

adamı izleyen andır, adamın A noktasında olması ve B noktasına varması arasında geçen süreyi izleyen ise zamandır. Aristocu zaman anlayışına yapılan eleştirilerden biri Plotinus'a aittir. Plotinus'a göre zaman, hareketi ölçen değil, hareket ile ölçülendir ve bir zihnin varlığı olmadan da zaman var olabilir. (Dağ, 1975).

İlişkisel zaman anlayışını savunan Leibniz'in Newtoncu bir yaklaşıma sahip olan Clarke'a yapmış olduğu eleştiriler ilişkisel zaman ve mutlak zaman hakkında derin bilgi verir niteliktedir. Leibniz, Aristoteles'in daha önce ifade ettiği geçmiş ve geleceğin var olmamasından yola çıkarak var olmayanlardan oluşan bir varlığın (zaman) mümkün olamayacağını söyler. Clarke'in bu eleştiriye cevabı ise zamanın bir bütün olduğu, parçalara sahip olmadığı şeklindedir. (Küçükparmak, 2019).

1.2. Farklı Kültürlerde ve Dinlerde Zaman

Kavramları anlamamanın bir diğer yolu etimolojilerine bakmaktır. “Zaman” Yunan mitolojisi ve Zurvanizm gibi çeşitli mitoloji ve dinlerde tanrı olarak karşımıza çıkar. Zerdüştlük'te ikincil konumda bir varlık olarak karşımıza çıkan Zurvan, Zerdüştlük'ün içinde bağımsız bir inanç mı yoksa zamanın dinamiği konusunda teolojik bir spekülasyon mu olduğu net olmayan Zurvanizm'de ise baş tanrı konumundadır. Zurvan, zaman ve kader tanrısıdır. Arapça bir kelime olan “zaman” Zurvan'dan gelmektedir (Choksy, 1998).

Her din ve mitolojinin zaman, evren ve dolayısıyla tanrı tasavvuru kendine has özellikler göstermektedir. Bu farklılıklar, ontolojik olarak zaman ve tanrının ne olduğundan bağımsız anlamlandırmalardır. Semavi dinler olarak da adlandırılan Musevilik, Hristiyanlık ve İslam çizgisel bir zaman anlayışına sahip iken, Hint dinlerinde zaman döngüseldir. Semavi dinlerde zaman sonsuzlukta başlamış ve sonsuza doğru akmakta iken bir noktada yaratılış meydana gelmiştir ve kıyamet ile son bulacaktır. İyilik tanrısının (Ahura Mazda) yanı sıra bir de kötülük tanrısının (Angra Mainyu) olması sebebiyle düalist bir din olduğu düşünülen fakat monoteist bir din olan Zerdüştlük de zaman anlayışı bakımından semavi dinler ile birtakım benzerlikler gösterir. Döngüsel zamanda ise yaratılış belirli aralıklarla tekrar eder (Sayım, 2004). Bazı din ve mitolojilerde zaman ezeli bir varlık iken bazıları zamanın evrenin yaratılışı ile ortaya çıktığını savunur. Her gün doğan ve batan güneşin bitmek tükenmek bilmeyen döngüsünün bir başlangıç ve sonu düşündürmemesi ve böylesi bir durumun döngüsel zaman anlayışını ortaya çıkarması kaçınılmazdır. Döngüsellik sonsuzluğu düşündürür.

Antik Yunan'da zaman anlamına gelen üç farklı kelime vardır: kairos, aion ve kronos. Bu üç sözcük zamanın üç farklı durumunu niteler. Kairos, belirli, sonlu bir zamanı ifade etmek için kullanılırken aion sonsuzluğu ifade eder. Aion kairosun kaynağıdır. Akıp giden zaman anlamına gelen kronos kelimesi ise Yunan mitolojisinin zaman tanrısı Kronos'tan gelir (Döner, 2017). Aion hem “zaman” hem “sonsuzluk” anlamına gelmektedir çünkü Antik Yunan'da zaman algısı döngüseldir. Bugün olayların öncelik ve sonralığını belirtmek için kullandığımız “kronolojik” kelimesinin kökeni Kronos'tur. Zamanın bir tanrı olduğunu gördüğümüz Yunan mitolojisinde bu tanrının (Kronos) rol aldığı anlatıları yorumlayarak Antik Yunan'da zamanın nasıl algılandığına dair birtakım çıkarımlarda bulunabiliriz. Kronos, babası Uranüs'ü devirip iktidarı ele geçirir. Aynı durumun kendi başına gelmesinden korktuğu için doğan tüm çocuklarını yutar. Zeus annesinin isteği üzerine babasına başkaldırır ve kardeşlerini babasının karnından çıkarır. Kronos'un lideri olduğu Titanlar dönemi biter ve baş tanrı Zeus liderliğinde Olimposlular dönemi başlar. Mitolojik anlatıların bir kısmının felsefe olduğu bilinmektedir. Bu mitolojik anlatıyı taht oyunlarından ziyade tanrı-zaman ilişkisi bağlamında yorumlayabiliriz. Zeus, Latince tanrı anlamına gelen “deus”tan gelir. Tanrı (Zeus) zamanı (Kronos) alt edendir. Zaman, tanrıya hükmedemez.

Tanrı-zaman ilişkisi bağlamında yorumlanabilecek bir başka anlatı ise Hristiyanlık'ta Tanrı'nın İsa'nın bedenine bürünmesidir. Sonsuzlukla ilişkilendirilen Tanrı'nın zamansal bir varlık olan insan bedenine bürünmesi Yunan mitolojisindeki aion-kairos arasındaki ilişkiyi hatırlatır. Sonsuzluk ve zaman birbirlerinin içindedir.

İslamiyet öncesi dönemde Araplar, Tanrı tarafından yaratıldıklarına inanmışlar fakat yaratılıştan sonraki süreçte başka bir varlık olan "dehr" in yönetiminde olduklarını düşünmüşlerdir. "Dehr kelimesi her ne kadar bir süreyi ifade etse de zaman kavramından farklı olarak genellikle parçalara ayrılmamış uzun bir zaman periyodunu ya da mecazi anlamda bir kimsenin başına gelen felaketler anını ifade etmektedir." (Kurt, 2006, s. 114).

İslamiyet'e göre dehr her şeyin faili olan, her şeyi yaratan Allah'ın yarattıklarındandır.

2. TANRI TERİMİ ÜZERİNE

"Tanrı" teriminin bir ad mı yoksa kavram mı olduğu tartışmalı bir konudur. Swinburne, Helm gibi felsefeciler bu terimi özel bir ad olarak ele alır. Özel bir ad olarak ele almalarının sebebi tek bir varlığa delalet etmesidir. Bu terimin özel bir ad olmadığını savunanlar ise farklı dillere çevirilebilmesini sebep olarak gösterirler. Tanrı teriminin İngilizcesi God, Arapçası İlah'tır. "Tanrı" bir kavram "Allah" ise özel bir ad olduğu için bu terimin dilimizdeki eş anlamlısı Allah değil "İlah"tır. (Reçber, 2000). Türkçe bir kelime olan Tanrı kelimesi "gök" anlamına gelmektedir.

20. yüzyılın varoluşçu filozoflarından Paul Tillich'e göre Tanrı, teizmin ve panteizmin tasavvur ettiği gibi bir varlık değildir. O, bir varlık değil, varlığın bizzat kendisi, temelidir. (Rowe,1962). "Bu varlık, kendini özel varlıklarda, bu varlıklar aracılığıyla ve onlarla birlikte gösterir ama bunların dışında kendine ait bir varlığı yoktur." (Düzgün, 2018, s.23).

Tanrı, farklı zaman ve kültürlerde birbirinden farklı şekillerde tasavvur edilmiştir. Tanrı'nın uluhiyet anlayışları başlığı altında incelenen "teizm, deizm, panteizm ve panenteizm" her biri Tanrı'nın varlığına inanmakla birlikte birtakım farklılıklar göstermektedir. "Politeizm ve henoteizm" uluhiyet anlayışları altında ele alınmaz ama onlar da tanrı anlayışını gösterir. Bu çalışmada uluhiyet anlayışları arasında en yaygın olan teizmin tanrı anlayışına detaylı bir şekilde yer verilecektir. Ama önce diğer anlayışların tanrı tasavvurlarına kısaca göz atalım. Deizmin bahsettiği tanrı tam anlamıyla aşkın bir tanrıdır, evrene müdahale etmez, vahiyler göndermez, mucizeler göstermez. Bu tam aşkınlığın sebebi O'nu her türlü antropomorfizmden uzak tutmaktır. Spinoza, Hegel gibi isimlerin de savunduğu panteizmin tasavvur ettiği Tanrı ise âlemin kendisidir. O, âlemlerle, var olan her şeyle birdir. Deizmin aksine Tanrı evrene aşkın değil, içkindir ve yaratıcı değildir. Panteizm ile panenteizm arasındaki temel fark ise ilkinin her şeyin "Tanrı" olduğunu, ikincisinin ise her şeyin "Tanrı'da" olduğunu söylemesidir. Teistik anlayışta Tanrı nevi şahsına münhasır bir doğası olan, eşsiz bir varlıktır, kendinden zorunludur, sınırlandırılmaz, ezeli ve ebedidir, en mükemmel varlıktır, mutlak güçlü ve bilgidir. (Arıcan, 2014).

Musevilik, Hristiyanlık ve İslam her ne kadar tek Tanrı inancı etrafında birleşseler de özellikle Tanrı'ya atfedilen birtakım beşerî özellikler sebebiyle birbirleri ile çelişen noktalara sahiptir. İslamiyet Hristiyanlığı teslis inancı sebebiyle eleştirirken Musevilik'te Tanrı'nın bahçelerde dolaştığını (Yaratılış 3/8) görebiliriz.

Tanrı kavramının analizi için başlangıç noktası olarak O'nu "Mükemmel Varlık" olarak ele almak sıfatları hakkında çözümlene yaparken olası birtakım karışıklıkları engelleyecektir. Tanrı'yı sıfatlarından ayrı düşünemeyiz. Zatı ve sıfatları birliktedir, sıfatları başka bir varlıkta bulunamaz. Bir varlığın mahiyetinden bahsetmek her ne kadar varlığına ilişkin sorgulama

yaparken bir önkoşul olsa da “varlığın mahiyeti” ile “var olup olmadığı” farklıdır. Mahiyet “nedir?” sorusuna verilen cevaptır. “Çiçek nedir?” ile “çiçek var mıdır?” soruları farklı şeylerden bahseder. Çiçeğin var olup olmadığından konuşabilmemiz için önce neliğine dönmemiz gerekir. Tanrı, mahiyeti varlığından ayrı düşünülemezdir. Bahsedeceğimiz sıfatları taşımayan varlık Tanrı olmayacaktır. Teistik anlayışta Tanrı aşkındır, birdir, basittir, zorunludur, mutlak bilgidir, mutlak irade sahibidir, yaratıcıdır, ezeldir. Aşkın olması, zaman ve mekâna sığdırılmaz oluşunu, ontolojik olarak yarattıklarından tamamen farklı olduğunu anlatır, yaratıcı oluşuna vurgu yapar. Ontolojik olarak insandan farklı olması, O’nun hakkında epistemolojik bir tasavvurda ya da “doğru” bir epistemolojik bir tasavvurda bulunamayacağımız anlamına gelmez. Tanrı’nın aşkınlığı sebebiyle O’nun hakkında konuşmanın imkânsız olduğunu savunanlar, iddiaları ile çelişir, bu iddia ile aslında kendileri Tanrı hakkında konuşmuş olurlar. Tanrı’nın birliği, O’nun eşsiz oluşuna vurgu yapar. Tanrı’nın eşsiz olmaması başka tanrısal varlığın/varlıkların olması Tanrı’nın diğer tanrısal varlıkların iradeleri ile sınırlandırılabilirliğini, ikincil bir konuma düşebileceğini ve iradesinde özgür olamayabileceğini gerektireceği için Tanrı’nın “Tanrı” olma niteliğini yok edecektir. “Basit” olması yani “ilahi basitlik” ile anlatılan O’nun arke olması, her şeyin ilk nedeni olması, zorunlu olmasıdır. Zorunludur çünkü Gazali’nin belirttiği gibi varlığı için nedeni yoktur ve başlangıcı bulunmamaktadır. Tanrı “her şeyi bilen”dir. İlahi bilgi sınırlandırılmaz, mutlak, tam bilgidir. Tanrı’nın bilgisinin eksik, yanlış olma olasılığı yoktur ve Tanrı’nın bilme tarzı insandan farklıdır. O, çıkarımsama yapmaz, doğrudan bilir. Tanrı’nın “her şeyi bilen” sıfatı geleceği de bildiği anlamına geldiği, bilinebilecek her şeyi kapsadığı için özgür irade ile ilgili birtakım sorular ortaya çıkar. Sadece özgür irade değil, Tanrı’nın zamansal mı olduğu yoksa zamandan münezze mi olduğu da bu noktada tartışılabilir. Zamansal olmayan bir varlığın herhangi bir zaman diliminde (geçmiş, şimdi, gelecek) gerçekleşmiş herhangi bir olayı bilemeyeceği iddiasına karşılık olarak geçmişte olan olayları o zaman diliminde yaşamış, görmüş olmasak da bilebileceğimizi, o olaya ilişkin bilgi sahibi olabileceğimizi göz önüne alarak cevaplayabiliriz. Tanrı’nın her şeyi bilmesinin mümkün olmadığını savunanlar iki noktada karşı argüman üretirler: zaman ve şahıs endeksli ifadeler. “Bugün bir kaza oldu” önermesi ile “31 Mayıs 2020’de bir kaza oldu” aynı gerçeği farklı zamansal ifadelerle anlatır. (Bugün 31 Mayıs 2020). “Bugün, dün” gibi ifadeler zamansal varlıkların kullanabileceği ifadelerdir. Tanrı zamanın dışında olarak kazanın olduğu bilgisine sahiptir. Şahıs endeksli önermelere açıklık getirecek olursak bir akademisyen olan Nilgün’ün “Ben akademisyenim” önermesi onun için doğrudur ve ben “Nilgün akademisyendir” diyebilirim. Her iki önerme de doğrudur. Gerçeklerin zamansal ifadelerle ya da şahıs endeksli anlatılması zamanın dışında bir varlığın bahsedilen gerçeklerin bilgisine sahip olamayacağı anlamına gelmez. Tanrı “her şeye gücü yeten”dir. “Taş paradoksu” Tanrı’nın kudreti hakkında düşündüren bir paradokstur ve şöyle der: “Tanrı kaldırmaya gücünün yetmediği bir taşı yaratabilir mi?” Özsel niteliklerinden biri “her şeye kadir” olan Tanrı’nın kaldırmaya gücünün yetmediği bir taş var olamaz ve Tanrı özsel nitelikleri olmadan Tanrı olmayı sürdüremez. Özetle, kaldırmaya gücünün yetmediği bir taşın var olması durumunda Tanrı olma özelliğini kaybeder. Taş paradoksu mükemmel varlık bağlamında tutarsızdır. Tanrı’nın yaratıcı ve mutlak irade sahibi olması, teizmi panteizmden ayıran en temel noktalardan biridir. O, kendinden başka her şeyi mutlak iradesi ile yoktan var etmiş olan yaratıcıdır. (Reçber, 2014).

Doğru ve doğrunun bilgisi farklıdır. İlki ontolojik ikincisi ise epistemolojiktir. Ontolojik olarak sabit olan bir şey, epistemolojik olarak inişli çıkışlı olabilir. Morris (1987) kutsal kitaplar ya da doğaya başvurmanın Tanrı kavramını anlamlandırmak için yeterli olmadığını söyleyerek bu kavram için yol göstericinin “mükemmellik” olduğunu savunur. Mükemmel varlık teolojisinin diğer yöntemler arasında felsefi olarak hatasız bir Tanrı kavramını dile getirmenin en doğru yolu olduğunu öne sürerken aynı zamanda bu yöntemin teizmin Tanrı tasavvuruna halel

getirmediğinin altını çizer. Morris, mükemmelliğin ne olduğunun ilahi zamansallık ve ilahi zamansızlık savunucuları için farklı olacağını da belirtir.

2.1. Tanrı ve Zaman

Tanrı'nın zamanla ilişkisine dair ortaya atılan iddialar yani zamansal mı yoksa zamandan münezze mi olduğuna ilişkin argümanların ortak yanı Tanrı'nın "en mükemmel varlık" olduğu konusunda hemfikir olmalarıdır. Öte yandan, Tanrı zaman ilişkisi bağlamında düşünürken zamanın ne olduğu ve gerçekliği büyük bir sorun olarak karşımıza çıkar.

Tanrı'nın zaman kavramı ile doğrudan ilişkilendirilebilecek sıfatları ezeli ve ebedi oluşudur. Tanrı'nın ezeli olması, başlangıcı ve sonu olmadığı anlamına gelir. Bir şeyin ezeli olması iki yolla mümkündür: aynı anda tüm zamanlarda olması (omnitemporal) veya zaman dışı olması (timeless). Tanrı'nın zamansal (temporal) olması geçmiş, şimdi ve geleceği deneyimlemesi anlamına gelir. Zaman dışı olması ise böyle bir ardıllığı tecrübe etmediğini anlatır. İlahi zamansızlığı savunan görüşlerden biri Tanrı'nın "basit ve değişmez" olmasından yola çıkarak zaman dışı olduğunu söyler. Zamansal bir varlığın hayatında bir öncelik sonralık var iken basit bir varlık için bu durum söz konusu olamaz. Ayrıca Tanrı zamansal olursa bilgisi, hafızası sürekli olarak değişecektir. Özetle bu görüşe göre Tanrı'nın zaman dışılığı ilahi basitlik ve değişmezlikten çıkarılabilir. İlahi zamansızlığı savunan bir başka görüş O'nun "her şeyi bilen" sıfatından yola çıkar. Zamansal varlıklar geleceği bilemez, Tanrı geleceği de bilir bu yüzden O'nun zamansal olduğu düşünülemez. Ayrıca zamansal olma en mükemmel varlığın var oluş şekli olamaz. Kısacası Tanrı'nın zamanın dışında olduğunu savunan görüşlerin O'nun "her şeyi bilen, basit ve değişmez, en mükemmel varlık" sıfatları doğrultusunda ortaya atıldıklarını söyleyebiliriz. Peki Tanrı'nın zamansal olduğunu savunanlar neye/nelere dayanarak böyle bir iddiada bulunurlar? İlahi zamansallığı savunan görüşlerden biri zaman dışılık ve zatlığın uyuşmadığını söyler. Bir varlığın zat olması bir şeyleri hatırladığı, düşündüğü, gelecekte bir şeyler beklediği anlamına gelir. Tanrı "zat" olduğu için zamansaldır, ezeli bir varlık zat olamaz. Bu iddiaya cevap olarak W.L. Craig Tanrı'nın her şeyi zaten bildiğini, düşünmediğini ama sonuç olarak zat olduğunu söylemiştir. Leftow zamansal varlıkların Tanrı ile sonsuzluğu paylaştıklarını bu yüzden ilişkide olduklarını savunur. Zamansal varlıklar Tanrı'dan farklı olarak bir de zamansal olarak bir varoluşa sahiptir. İlahi zamansallığı savunan bir diğer görüşe göre Tanrı her şeyi bilen ise kipli gerçekleri de bilmelidir. Zamanın dışındaki Tanrı zamanın içindeki kipli gerçekleri bilemez ve bu O'nun her şeyi bilen sıfatı ile uyuşmaz. Bu görüşe ilahi zamansızlığı savunanlar zamanın dışında bir Tanrı'nın kipli gerçekleri bilebildiği ve kipli gerçeklerden bir haber bile olsa hâlâ her şeyi bilen olacağı argümanlarıyla karşı çıkar. Tanrı'nın zaman dışı olduğunu savunanlar için açık bir kapı daha vardır: Zamanın B teorisi. (Craig, 2009).

İlahi zamansallığı savunanların öne sürdüğü argümanların başında Tanrı'nın evrene müdahale etmesi ve kipli olayları bilmesi gelirken ilahi zamansızlığı savunanların öne sürdüğü argümanlardan bir kısmı ise şu şekildedir: Tanrı geleceği bilir bu yüzden zaman dışıdır. Tanrı hayatının tümüne bir anda sahiptir, zamansal olmak onun var oluş şekli olamaz bu yüzden zaman dışıdır ve Tanrı zamanın bir parçası olduğu evrenin yaratıcısıdır bu yüzden zamanın dışındadır. Tanrı'nın evrene müdahale ettiği için zamansal olduğunu söyleyenler şöyle bir karşı argüman örneği ile karşılaşabilirler. Kadın eşinden rica etmeden eşi yemeği hazırlar. Çünkü rica edeceğini, yemeğin hazırlanmasını istediğini bilir. Kadın eşinden rica etmeden eşinin rica edeceğini bilip yemeği hazırlaması durumunda önce rica sonra cevap ardıllığı bozulmuş olur. Aynı örneği Tanrı ve dualar üzerinden düşünelim. Önce dua sonra duaya Tanrı'nın cevabı mı olmalıdır yoksa Tanrı duanın cevabını dua edilmeden önce de verebilir mi? Tanrı'nın geleceği bildiği için zaman dışı olduğunu savunanlar bu sayede "özgür irade" problemini de çözdüklerini düşünürler. Zaman dışı bir Tanrı geleceği "önceden" bilemez. Tanrı'nın var oluş şeklinin

zamansallık olması O'nun sahip olunabilen maksimum özelliklere sahip olması ile çelişir. Zamansal bir Tanrı'nın geçmişi ve geleceği dolayısıyla beklenti ve pişmanlıkları olabilecektir. Tanrı'nın zamanın yaratıcısı olduğu için zaman dışı olduğunu savunan görüş ise zamanın Tanrı'ya dayanan olumsuzluğundan bahseder. (Ganssle ve Woodruff, 2002).

“God and Time: Four Views” adlı eserde Tanrı ve zaman arasındaki ilişki mercek altına alınarak bu konudaki çeşitli görüş ve eleştirilere yer verilmiştir. Kitap genel olarak baktığımızda zamansal bir Tanrı'nın zamanın A teorisi, zamandan münezze bir Tanrı'nın ise zamanın B teorisi ile tutarlı olduğunu gösterir niteliktedir. Âleme müdahale edebilen bir Tanrı'nın zamansal olduğu ön kabulü ile yola çıkan yazarlar bu konuda farklı görüşleri dile getirmişlerdir. Paul Helm, McTaggart'tan sonra B Teorisi olarak anılmaya başlanan statik zaman teorisini savunur. Bu teoriye göre geçmiş, şimdi ve gelecek eşit ölçüde gerçektir ve birbirleri ile aynı anda sonsuz bir şekilde var olurlar. Hangi zamanın “şimdi” olduğu tamamen konuşan kişi ile ilgilidir, öznelidir. Helm, Tanrı'nın zaman dışı olmasını onun hayatının tümüne bir anda (all at once) sahip olduğunu söyleyerek kabul ederken diğerleri farklı şekillerde de olsa ilahi zamansallığını savunurlar. Diğer yazarlar Tanrı'nın zaman dışı olmasını eğer statik zaman teorisi kabul edilirse makul bulduklarını ifade ederken dinamik zaman teorisini savunduklarını söyleyerek Tanrı'nın evren ile ilişkisinde zamansal olduğunun altını çizerek. Alan Padgett Tanrı'nın zamansızlığının göreceli olduğundan bahseder. O'nun deneyimlediği zaman ölçülemeyen, metafiziksel olarak bizim zamanımızdan farklı bir zamandır. Bizim zamanımız ona uygulanamaz. O, fiziksel zamandan önce Padgett'in salt süreç (pure duration) dediği yarı zamansal (quasi temporal) bir süreçte vardır. W.L. Craig ise zamanın yaratılış ile başladığını, Tanrı'nın yaratılış ile birlikte zamansal olduğunu bu şekilde kipli gerçeklerden haberdar olarak âleme müdahale edebildiğini daha öncesinde “zamansız” olduğunu söyler. Ona göre zamansallık Tanrı'nın özsel bir niteliği değildir. Nicholas Wolterstorff da Helm dışındaki diğer yazarlar gibi ilahi zamansallığı savunurken yaratılıştan önce Tanrı'nın durumu hakkında agnostik bir tutum sergiler. (Slade, 2014).

Augustine'dan Aquinas'a kadar pek çok filozof Tanrı'nın zaman dışı olduğunu düşünmüşlerdir. Günümüz filozofları ise Tanrı'nın ezeli olduğunu kabul ederken bunun “zamansal bir ezeliklik” olduğunu söylerler. Bu görüşe göre zamansal ya da zaman dışı olması Tanrı'nın zaman ile olan ilişkisini açıklamada yetersizdir. O'nun zamanla ilişkisi üçüncü türden, arada (in between) bir ilişkidir. Tüm zamanlarda vardır. Her şeyi “ezeli şimdi”de deneyimler. Bu görüşe göre, Tanrı bizim zamanımızda yani fiziksel zamanda değildir ama zamansal geçişi kendi varlığında deneyimler. O'nun zamanı kendi zihinsel durumlarının akışından oluşan metafizik bir zamandır. (Ganssle, 2002).

“Zaman neden var?” Daha doğrusu “neden var olmaya başladı?” sorusunu kendi deyimiyle söylersek “pozitif ateistik argüman” ile açıklamaya çalışan Smith'e (2002) göre teistler için zamanın yaratıcısı Tanrı iken ateistlerin bu soruya herhangi bir cevabı yoktur. Zamanın Tanrı tarafından yaratılmadığını söylemek “negatif” bir ateistik argümandır. Pozitif ateistik argümanı ile anlatmaya çalıştığı ise zamanın Tanrı'nın rakibi olan “zamansız nokta” (a timeless point) tarafından var edildiğidir. Bu zamansız nokta ile teizmin Tanrı'sının zamansız olma, aşkın olma, kendinden zorunlu olma gibi ortak pek çok yanı vardır. Yazar, zamana basit bir varlığın sebep olduğunu söyleyen teistlere, Brian Leftow gibi zamanın zamansız bir şekilde var olduğunu söyleyen teistlere, nedensiz bir şekilde var olduğunu söyleyen teistlere ve zamanın zorunlu varlık vasıtasıyla var olduğunu savunan teistlere katıldığını söyler. Çünkü “zamansız nokta” da tüm bu özellikleri taşımaktadır. Smith bu teorisini “açıklayıcı ateistik argüman” olarak isimlendirmesinin sebebini ise geleneksel ateizmde zamanın var olmasına ilişkin herhangi bir teori bulunmadığını söyleyerek açıklamıştır. Smith, David Woodruff açıklayıcı ateistik argümanın savunduğu zamansız noktaya Tanrı'nın sebep olup olamayacağını

sorduğunda zamansız noktanın sebep olunmamış bir nokta olduğunu ve Tanrı'nın kendisinin olduğu tüm olası dünyalarda kendinden başka her şeye sebep olduğunu söyleyerek bu ihtimali reddetmiştir.

3. SONUÇ

Özetlemek gerekirse Tanrı'nın zaman ile ilişkisine dair herhangi bir iddiada bulunmak, tarih boyunca yapılmış yorumları desteklemek ya da eleştirmek için her iki kavramın detaylı analizi yapılmalıdır. Sorulması gereken ilk soru bizim zamanı kipli bir şekilde algılamamızın, geçmiş ve gelecekte bahsetmemizin zamanı kipli bir gerçeklik haline getirip getirmediğidir. Ardından "Tanrı" terimi ile teizmin mi deizmin mi panteizmin mi hangi anlayışın tasavvur ettiği Tanrı hakkında konuştuğumuzu belirtmeliyiz. Farklı uluhiyet anlayışlarında tek bir Tanrı'nın varlığına dair ortak bir inanç olsa da Tanrı'nın evrenle dolayısıyla zamanla ilişkisi farklıdır. Bu çalışmada teizmin Tanrı anlayışı ve O'nun zamanla ilişkisine dair yapılan yorumlardan bazıları mercek altına alınmıştır. Ayrıca Tanrı ve zaman arasındaki ilişki hakkında konuşurken epistemolojik olarak sahip olduğumuz zaman ve Tanrı kavramlarının ontolojik olarak farklı olabileceğini unutmamak gerekir.

Zaman ve Tanrı arasındaki ilişki bu kavramların içlerini nasıl doldurduğumuza bağlı olarak değişiklik gösterecektir. "Tanrı zamansaldır" ya da "Tanrı zaman dışıdır" önermeleri ile bahsedilen zaman kipli bir zaman mıdır yoksa başlangıç ve sonu olmayan döngüsel bir zaman mıdır? Bu çalışmada bahsedilen iki argümanın gerekçeleri eleştirel bir bakış açısıyla incelenmiştir. En kısa haliyle ilahi zamansallığı savunanların çalışma kapsamında bahsedilen görüşleri şu şekildedir: Tanrı evrene müdahale eder bu yüzden zamansaldır. Tanrı her şeyi bilir, her şeyi bilen bir Tanrı kipli gerçeklerden bir haber olamaz bu yüzden zamansaldır. Tanrı zattır bu yüzden zamansaldır. Çalışmada yer verilen ilahi zamansızlığı savunan görüşlerin gerekçeleri ise şunlardır: Tanrı her şeyi bilir, her şeyi bilen bir varlık geleceği de bilir, zamansal varlıklar geleceği bilemez bu yüzden Tanrı zaman dışıdır. Tanrı değişmez ve basittir bu yüzden zaman dışıdır. Tanrı en mükemmel varlıktır ve en mükemmel varlığın varoluş şekli zamansal olamaz bu yüzden zaman dışıdır.

Zamansallığı ve zaman dışılığı savunan iki görüşün aynı sıfatı (her şeyi bilen) ele aldıklarını ve farklı şekillerde yorumladıklarını görüyoruz. Biri "Tanrı her şeyi bilendir bu durumda kipli gerçeklikleri de bilir" iddiası ile diğeri ise "Tanrı her şeyi bilir bu durumda geleceği de bilir ve zamansal varlıklar geleceği bilemez" iddiası ile Tanrı'nın zamanla ilişkisinden bahsetmektedir. Tanrı'nın "her şeyi bilen" sıfatından yola çıkarak zamansal olduğunu iddia edenler kişisel kanaatimce kendi içlerinde çelişerek her şeyi bilen bir Tanrı'nın kipli gerçekleri bilebilmesi için zamansal olduğunu savunarak yani bir şart koyarak O'nun "doğrudan" her şeyi bilebildiğini göz ardı ederler. Her şeyi bilen bir varlığı "her şeyi bilen" yapan her şeyi bilmesini engelleyecek herhangi bir şeyin var olma ihtimalinin olmayışı, her şeyi doğrudan bilmesidir. Bu noktada Tanrı'dan "her şeyi bilen" yerine "her şeyi doğrudan bilen" şeklinde bahsetmek daha doğru olacak ve daha az karışıklığa sebebiyet verecektir. Benzer şekilde "her şeyi doğrudan bilen" sıfatı ile Tanrı'nın zat olduğu için zamansal olduğu görüşüne de karşı çıkabiliriz. Tanrı, düşünmez, hatırlamaz, O "her şeyi doğrudan bilen bir zat"tır.

İzafiyet Teorisi sayesinde zamanın mutlak olmadığını biliyoruz. Zaman mutlak değilse ve Tanrı zamansal ise ortaya çıkacak ilk sorulardan biri Tanrı'nın hangi zamanda olduğuna ilişkin olacaktır. Tanrı'nın zamansallığını savunanlar O'nun hangi zamanda olduğunu belirtmelidir. Tanrı'nın evrenle iletişime geçmesi yani vahiyler göndermesi, dualarımızı duyması vs. O'nu zamansal bir varlık haline getirmez. Birtakım zamansal özelliklere sahip olmak zamansal olmak anlamına gelmez kaldı ki mükemmel varlık teolojisinin Tanrı'sı kendi iradesi dışında herhangi bir özelliğe sahip olamaz. Bu durumu on parmağı olan her canlının insan olmadığını ama on

parmaklı olmanın insanın özelliklerinden biri olduğunu düşünerek örneklendirebiliriz. Tanrı, iradesi başka bir varlık tarafından kısıtlanırsa Tanrı olmaya devam edemez. Tanrı'yı özsel niteliklerinden ayrı düşünemiyorsak tıpkı -taş paradoksunda Tanrı'nın kaldırmaya gücünün yetmediği bir taşın var olmasının mümkün olmadığı gibi- Tanrı'nın kendi iradesi dışında hapsolacağı bir "zaman" var olamaz. Böyle bir zamanın var olduğunu söylemek Tanrı'yı Tanrı olmaktan alıkoyacaktır. Ayrıca teistik inançlarda Tanrı zamanın yaratıcısıdır ve yarattığı bir şeye kendi iradesi ile dâhil olabilmesi makul iken hapsolması beklenemez. Tanrı'nın zaman tarafından sınırlandırılması zamanı tanrılaştırır ve bir tür düalizm ortaya çıkar. Kısacası Tanrı'nın "zamansal" olması ile "birtakım zamansal özelliklere sahip olması" farklıdır.

Zaman, değişimin meydana gelmesini mümkün kılandır ve değişimin olabilmesi için "nesne" ve bir "öncelik sonralık" olmalıdır. Bugün yeni biriyle tanışmam bugünden "önce" hayatımda olmayan birinin artık hayatımda olmasıdır ve bu bir değişimdir. "Bugün" kelimesini kullanmam sadece kipli zamanı düşündürmemelidir. Zamanın B teorisinde öncelik-sonralık (ya da eş zamanlılık) söz konusudur. Bugün ve dün gibi kelimeler zaman algıma uygun düşen tabirler olduğu için kullansam da eğer zaman benim algımdan farklı ise ve bu fark A teorisi ile B teorisi arasındaki fark ise bugün ve dün esasen öncelik sonralık belirttiği için ifademi "bugün" kelimesini kullanmadan belirtirsem gerçekliği değişmeyecektir. Tanrı zamansal olmadığı için zamansal ifadelerin anlattığı gerçekleri zamansal ifadeler olmaksızın bilir.

Tanrı'nın zamansal ya da zaman dışı olmasına ilişkin iddialar görüldüğü gibi birtakım karışıklıkları da beraberinde getirmektedir. Tanrı'nın günümüz felsefecilerinin öne sürdüğü gibi tüm zamanlarda var olması, "ezeli şimdi"yi (eternal now) deneyimlemesi aynı zamanda kendi yarattığı zamansal evrenle zamansal birer varlık olan bizlerin bakış açısıyla geçmiş, şimdi ve gelecekte iletişime geçebilmesi makul görünmektedir. (O'nun için hepsi eşzamanlı ve gerçektir). Burada kilit nokta Leftow'un dediği gibi Tanrı ile sonsuzluğu paylaşırken zamanın sonsuzluğun içinde olduğunu ama zaman ve sonsuzluğun aynı olmadığını fark edebilmektir.

KAYNAKÇA

- Arıcan, M.K. (2014). Üluhiyet Anlayışları. R. Kılıç, M.S. Reçber (Der.). *Din Felsefesi El Kitabı* içinde (s. 59-80). Ankara: Grafiker
- Aristoteles, Augustinus, Heidegger (1996). *Zaman Kavramı*. Ankara: İmge
- Choksy, J.K. (1998). Ancient religions. *Iranian Studies*, 31, (3-4), 661-679, DOI: 10.1080/00210869808701939
- Craig, W.L. (2009). Divine Eternity. T.P. Flint, M.C. Rea (Der.). *The Oxford Handbook of Philosophical Theology* içinde. New York: Oxford University
- Dağ, M. (1975). Yunan ve İslam Felsefesinde Aristocu Zaman Görüşüne Tepkiler. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*.
- Döner, E. (2017). Bazı Kültürlerde ve Dinlerde Zaman. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 17 (1), 227-247, DOI: 10.30627/cuilah.326629
- Düzgün, Ş.A. (2018). *Sosyal Teoloji*. Ankara: Otto
- Ganssle, G.E. (2002). Introduction. Ganssle, G.E. Woodruff, D.M. (Der.). *God and Time: Essays on the Divine Nature* içinde. New York: Oxford University
- Ganssle, G.E. ve Woodruff, D.M. (Der.). (2002). *God and Time: Essays on the Divine Nature*. New York: Oxford University
- Kant, I. (1993). *Arı Usun Eleştirisi*. (Aziz Yardımlı Çev.). İstanbul: İdea Yayınları.
- Kurt, H. (2006). Semantik Açıdan Dehrî Kavramı ve Kelamcıların Dehrîlere Bakışı. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 111-139.
- Küçükparmak, A. (2019). Leibniz-Clarke Tartışmasında Zaman. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 8 (2), 1007-2019.
- Morris, T.V. (1987). Symposium Papers and Abstracts: Perfect Being Theology. *Noûs*, 21 (1).
- Oktav, C. ve Taslaman, C. (2017). Felsefe Tarihinde Zaman Düşünceleri. *Kader*, 15 (3), 718-742, DOI: 10.18317/kaderdergi.357130
- Reçber, M.S. (2000). Tanrı Terimi Üzerine. *Felsefe Dünyası*. 1 (31), 65-79.
- Reçber, M.S. (2014). Tanrı'nın Sıfatları. R. Kılıç, M.S. Reçber (Der.). *Din Felsefesi El Kitabı* içinde (s. 59-80). Ankara: Grafiker
- Rowe, W.L. (1962). The Meaning of 'God' in Tillich's Theology. *The Journal of Religion*, 42 (4). The University of Chicago Press Stable. URL: <https://www.jstor.org/stable/1200689> Accessed: 26-05-2020 13:22 UTC
- Sayım, H. (2004). Zerdüştilik'de Kozmogoni ve Yaratılış. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (16), 91-101.
- Slade, D.M. (2014). Book Critique: God and Time: Four View

Smith, Q. (2002). Time was Created by a Timeless Point: An Atheist Explanation of Spacetime. Ganssle, G.E. Woodruff, D.M. (Der.). *God and Time: Essays on the Divine Nature* içinde. New York: Oxford University